

PETRIK BÉLA (1965) Budakeszi

PETRIK BÉLA

Diákszövetségek és falukutatás

Borbándi Gyula,

útban a közéleti szerepvállalás felé

Borbándi Gyula első meghatározó olvasmányélménye, mint oly sokaknak akkoriban, Szabó Dezső ütött-kopott példányú regénye, *Az elsodort falu* volt, amit egy antikváriusnál fedezett fel. Megvásárolni ugyan nem tudta, de szüleinek elmesélte felfedezését, így édesapjától karácsonyra ezt kapta ajándékba.¹ Az egymás után többször is elolvasott könyv teljesen felkavarta és felrázta. Nem a történet, hanem a korabeli Magyarország állapotával való szembesülés, a regényből elé táruló társadalmi és politikai valóság. A regény neki is, ahogy egész nemzedékek sorának, hozta el a döbbséget felismerést, hogy valójában milyen körülmények között vergődik a magyar nép, milyen problémákkal küzd a társadalom. „Szabó Dezső ébresztett rá, hogy a magyar társadalom végzetes bajban van, milliók élnek emberhez méltatlan módon, és nem lehet nemesebb feladat, mint a gyógyulás útját keresni és a megújulás módozatait kutatni.”² Szabó Dezső szépirodalmi műveiben szakított az addig jellemző hagyományos idilli parasztabrázolásal, megkísérelve bemutatni a paraszti élet alapvető vonásait. Regényei ugyan telve voltak romantikával, ugyanakkor az általa festett kép minden addiginál realistább és valóságosabb volt. Szabó Dezső érdeme, hogy felismerte: a parasztság valóságos életkörülményeiről, helyzetéről, gondolatairól, érzelmeiről az ország sorsát intező erők semmit sem tudnak. De nem tudtak róla a fiatalok, városi emberek, az értelmiségiek sem. Ezért adta ki Szabó Dezső a jelszót, amely a múlt évszázad húszas éveinek végén induló falukutató mozgalmak és így Borbándi első eszmélésének ösztönzőjévé és elindítójává vált: „Magyar tanító, magyar író, magyar művész, magyar tudós, magyar kereskedő, magyar gazdász, magyar ifjúság! [...] Menjetek szét a magyar falvakba. Járjatok szét a magyar paraszt között. Éljétek mindennapját, beszéljétek beszédét, figyeljétek meg élete minden rezdülését. [...] A magyar paraszt legyen akaratos ereje, küzdelmeitek egysége, harcotok hite. Itt minden igaz építés alapja a magyar paraszt. És sírboltot épít a magyarságnak mindenki, aki nem erre az alapra épít. Itt minden becsületes erő, minden igazi tehetség érvényesülésének egyetlen útja van: a magyar paraszt. Minden harcnak egy célja: visszafizetni Magyarországot a magyar parasztnak. Az ő honfoglalása, az ő győzelme a mi munkánk örökkévalósága.”³

Ez az a jelszó, amely a fiatal nemzedékek sorát, így Borbándi nemzedékének legjobbjait is elindította a társadalom végzetes problémáinak feltárása és megoldása, a valódi reformok igénye, végül soron a népi írók művei, a népi mozgalom felé. Szabó Dezső eszméiből nemzedékek sora tanult jobbító szándékot, feltétlen kritikai érzéket, változtatni akarást. Ahogy Kovács Imre fogalmazott: „Két ember, bátor magyar, egy regényíró és egy történétíró, Szabó Dezső és Szekfű Gyula állította perspektívába a kérdéseket.”⁴ Szabó Dezső hatása kora ifjúságára szinte felmérhetetlen – idézzük fel a szemtanú Németh László szavait: „Ady verte föl bennünk az emberséget: ő fakasztotta föl érzéseinket... De Szabó Dezsővel küzdünk a világnézetért. Az ő koncepciója elsősorban az ifjúságnak volt tízparancsolat. Ady verseit, képeit a gyermek is megértheti. De az egész Ady-szövevény mégis a magyar fájdalom, igaz, kiforrt férfié. Szabó Dezsőben azonban összegezve találtuk, amit mi a világból nagy óvatosan kikapirgálni kezdtünk. Világképe minden helyzetben állásfoglalást jelentett, rendszere öntött szövet...”⁵

A karácsonyra kapott könyv hatására érdeklődése a tényfeltáró, a népinek nevezett, falukutató irodalom, a szociográfia felé fordult. Lelkes olvasója lett mindennek, amit Szabó Dezső írt, éveken keresztül vásárlója az egyszemélyben írt és kiadott *Ludas Máttyás Füzeteknek*, hallgatója a Marcibányi téri Lövház vendéglőben tartott előadásainak. Az 1936-os könyvnapokról is Illyés Gyula *Puszták népe* című könyvét idézte fel évtizedekkel később, mint a legjelentősebb hatású olvasmányát, Asz-

Részlet egy készülő monográfiából, amely az MMA Kiadó gondozásában jelenik meg.

talos Miklós és Pethő Sándor *A magyar nemzet története* című munkája mellett. 1938-ban elsők között olvasta Veres Péter *Számadását* és Szabó Zoltán *A Tardi helyzet* című szociográfiáját, megismerkedett a népi írók kiadójával, Püski Sándorral, a Szerb utcai kereskedésben találkozott Móricz Zsigmonddal, Sinka Istvánnal és Erdélyi Józseffel. Az 1938-as indulásától olvasója lett a mérsékelt, középutas álláspontot képviselő Pethő Sándor szerkesztette Magyar Nemzetnek, az ott publikáló Szekfű Gyula történelmi cikksorozatainak, a népi mozgalomból akkor már ismert Szabó Zoltánnak és Kovács Imrének, a Magyar Szemle folyóiratnak.

Az érettségi után nem a számára kedvesebb bölcsészkarra, hanem a gyorsabb pénzkereseti lehetőséget ígérő Pázmány Péter Tudományegyetem jog- és államtudományi karára iratkozott be. Jogi tanulmányai mellett⁶ a Magyar Külügyi Társaság által fenntartott Külügyi Szemináriumban külpolitikát is tanult, ahol a reformokat szorgalmazó falukutató ifjúság felé nyitott és őket támogató Teleki Pál tanítványának is mondhatta magát.

A harmincas évek végére nézetei kiforrtak, és ezekhez az elvekhez és eszményekhez egész életében hű maradt. Elvei a népi írók és a népi szociográfia hatására a szegényparasztság iránt érzett szolidárisban és erős szociális érzékenységben kristályosodtak ki, a társadalmi állapotok tekintetében pedig a radikális átalakítás igényében, amelyeket alapvetően meghatározott a keresztényi szeretet és együttérzés, a katolikus szellem. Ugyanakkor a magyarság és a magyar hagyományok tisztelete és megőrzése, a nemzet, a kultúra organikus fejlődésének hite nemzeti érzelmű beállítottságot kölcsönzött eszméinek, a népi írók hatására azonban radikálisabbat talán, mint kortársaié. Az ország társadalmi berendezkedését egészségtelennek ítélte, a parasztság és a munkás-ság személyesen is megélt nyomorát, gazdasági-szociális politikai kiszolgáltatottságát ismerve meggyőződése volt egy átfogó társadalmi reform szükségessége. Egy új politikai szereplő, a konzolidációs konzervatív hatalommal és a bukott baloldali mozgalmakkal szemben álló harmadik erő fellépésének szükségességét vallotta, egy demokratikus államberendezkedés megteremtésének lehetőségét, a népi-nemzeti eszme kialakítását és térnyerését az állam-nemzetivel szemben, az egyke problémájának megoldását, a földreform és a nagybirtokrendszer felszámolását. Vagy ahogy évtizedekkel később, éppen az ő monográfiájára reflektáló Bibó István összefoglalta a népi mozgalom és eszmeiség lényegét: „Mindenekelőtt igenlőleg viszonyult [a népi mozgalom eszme-rendszere – P. B.] az egész francia forradalmi hagyományhoz, annak demokratikus szabadság-egyenlőség–testvériség jelszavához, csak éppen annak eredeti értelmében és nem beléjük értelmezve azokat a torzulásokat, amelyeket azóta különböző ún. ideológiák ehhez hozzákapcsoltak. Vagyis a szabadság jelszavához nem kapcsolták hozzá a nagytőke és a nagyvagyon korlátlan hatalmát mint szabadságot, az egyenlőség fogalmához nem kapcsolták hozzá a centralizált államhatalmat, mint amelyik majd hivatott lesz ezt az egyenlőséget biztosítani. Az agrárkérdésekben volt egy világosan körülhatárolt jelszavuk, ami kb. abban állt, hogy a paraszti életforma szabadságát hirdetik meg, ez magában foglalta mind a magántulajdon szabadságát, mind a szövetkezés szabadságát. Magukévá tették a teljes parlamenti demokrácia egész követelményrendszerét, többpártrendszerrel és független bírósággal, sajtó-, gyülekezési és gondolatszabadsággal együtt. Világosan szemben álltak a nagybirtok és nagytőke bármiféle restaurálásával, teljességgel mellette álltak a munkástanácsoknak, és azoknak minél nagyobb szabadságot és függetlenséget akartak biztosítani.”⁷

Tanulmányai és munkája mellett 1938 és 1942 között a Regnum Marianumban az egyetemi évek alatt nemcsak mint öregcserkész, de a Regnum Egyetemi Szövetségének alelnökeként is részt vett, s e minőségében a Katolikus Diákszövetség egyik titkári tisztét is betöltötte. Bekapcsolódott a Foederatio Americana,⁸ más néven a Katolikus Magyar Egyetemi és Főiskolai Bajtársi Szövetség diák-szervezet egy tagszervezete, a Corporatio Sopiana munkájába is. Bár e szervezetek nem osztották teljes egészében radikális nézeteit, türelemmel és megértéssel fogadták őt. Rendszeresen szerepet vállalt, előadásokat tartott a földkérdésről, az egykéről, a parasztság szegénységéről és az ország valóságos állapotáról. Szerepléseinek nyomát a korabeli sajtóban is megtalálhatjuk, a Nemzeti Újság adott például hírt arról, hogy az Americana Sopiania vitaestjén a földbirtokkérdésről tartott előadást, ahol „szólt a föld birtokmegosztásáról, majd kiemelte, hogy a határok mentén kellene kisbirtokokat létesíteni, végül rámutatott a kisbirtokosoknak nyújtandó hitel fontosságára és a mezőgazdasági népi szakoktatás feladataira.”⁹ Innen értesülhetünk, hogy a Sopiania évnvítő kuriális ülését is ő nyitotta meg, ismertetve munkatervét,¹⁰ vagy hogy az egyesület egy kultúrestjének bevezetőjét ő tartotta.¹¹ Végül, de nem utolsósorban Schandl Károly díszelnök és Halász Géza barátja

hívására 1939 elején az Országos Széchenyi Szövetség¹² tagja, előbb jegyzője, később a szövetség kulturális alelnöke lett, így feladata a kulturális tevékenység tervezése és irányítása volt.

A nagy diákszövetségek az első világháború utáni időben elvesztették jelentőségüket, és olyan szervezetekké váltak, ahol a diákok a falu, a parasztság, a szövetkezés problémáival foglalkoztak, s olyan igazi keresztényi erényeket és elveket vallottak, mint az emberi egyenlőség, a szociális igazság és a szolidaritás eszméje. „Abban megegyeztünk, hogy demokráciára, parlamentarizmusra, földreformra, a társadalmi előjogok és kiváltságok megszüntetésére, a nemzet felelősségére és talpraállítására van szükség...”¹³ Munkájukat ők is azzal kezdték, amivel valamennyi fiatal nemzedék a húszas évek vége óta: „...le kell menni a faluba, meg kell nézni a paraszti életet, és meg kell állapítani, változott-e valami azóta, hogy Illyés, Veres Péter, Erdei, Kodolányi, Kiss Géza, Bajcsy-Zsilinszky, Kovács Imre, Féja és a többiek munkái megjelentek.”¹⁴

A falukutatás a húszas évek Szabó Dezső írásai, a Bartha Miklós Társaság (BMT) fellépése óta a rendszerből – nem balra – kitörni készülő fiatalság egyik legfontosabb eszközévé vált, ahogyan azt Fábrián Dániel és József Attila röpirata, a *Ki a faluba!* című megfogalmazta, a szisztematikus falukutatás megkezdése, a fiatalság buzdítása arra, hogy ismerje meg a parasztság valódi sorsát, amely minden gazdasági és társadalmi probléma gyökere. Az értelmiséget arra figyelmeztette, hogy munkája értékét az minősíti, mennyire képes a tárgyál választott valóságról számot adni, mennyire képes a mindennapi élet kérdéseire választ találni. A röpirat és a vele egy időben megjelenő Kodolányi János-írás az értelmiségi ifjúság szellemi tájékozódását a népi eszme felé fordulásban jelölte meg, mint a legszükségsebb és törvényszerű szellemi progressziót. „Lassan-lassan elvesznek az illúziók, s érvényesülnek a történelem parancsai. Reális, független és kritikai érzékkel bíró ifjúság fog most következni, amely nem törődve a maradiak és a lélekben vének erőszakosságával, tudatosan s egyre erősebben halad a széles népi tömegek felé”¹⁵ – írta Kodolányi János tanulmányában.

Alapos elméleti felkészülést követően – amelynek során feldolgozták a vonatkozó szakmunkákat, az agrárpolitikára, üzemi és termelési viszonyokra, néprajzra és népművészetre vonatkozó magyar és idegen nyelvű szakirodalmat, Gusti román professzor szociológiai intézetének falukutatói módszertanát, elődeik, így Kovács Imrénéek „kemsei” útjának eredményeit –, 1941 nyarán Borbándi Halász Géza barátjával, a szövetség akkori elnökével és Koós Mátyással, Galambos Lajossal, Barcza Józseffel ormánsági kutatóútra indult. Munkájukban felismerhető az alapos szakmai felkészülés, a Reitzer Béla és Erdei Ferenc által vallott szaktudományos megközelítés, de jól érzékelhető egyfajta morális tartalmú elkötelezettség is egy közösség és annak értékvilága iránt, vagyis egy világos állásfoglalás, hogy kinek a nevében és mely értékek képviselője érdekében végzik tényfeltárási munkájukat.

Útiterük az volt, hogy a Kodolányi János, a kákcisi református lelkész Kiss Géza, majd a Kovács Imrénéek által bejárt utat követik, az általuk feltárt és dokumentált helyzetet hasonlítják össze saját tapasztalataikkal. Kovács Imre még a főleg protestáns középosztálybeli fiataloknak otthont adó Pro Christo Keresztényi Evangéliumi Diákszövetség Hársfa utcai internátusának 1934-ben alakult cserkészcsapata falukutató csoportjának tagjaként végezte feltárási kutatásait. E csoport tevékenysége kevésbé volt mozgalmi, mint Szabó Zoltáné Fiala Magyarorsága, hiszen falukutató munkájukat választott hivatásukkal összhangban, professzionális szinten kívánták gyakorolni. A tényleges munkát Kovács Imrénéek az egykevitára hatására kezdték el szervezni, kutatásuk színhelyéül az Ormánságot választották, ide szállva ki 1935 júniusában és novemberében, összesen három hetet töltve itt.¹⁶ A valóság feltárását végző munkájuk eredményét az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*¹⁷ című kötetben foglalták össze, amelyhez Teleki Pál írt előszót, s amely az első kollektíven készített falumonográfia, szakszerű szociográfiai kutatás összefoglalása volt. Borbándiéknak e nyomot követték, az utat gyalog tették meg, s Kemsén még emlékeztek a fél évtizeddel korábban ott járt pesti diákokra is. Útjuk nem volt veszélytelen, Sellyén a csendőrök elfogták őket, és több órát kellett a főszoftgábirói hivatalban tölteniük.

Borbándi a népesedési problémákkal foglalkozott, így a születésszabályozás, az egyke kérdésével. Röviden össze kell foglalnunk az egykeprobléma lényegét, jelentőségét, különben nem érthető témaválasztásának jelentősége és ezáltal kötődése a népi mozgalomhoz, amelynek egyik központi kérdése volt ez mint a fenntarthatatlan társadalom legjellemzőbb tünetegyüttese. Talán Kodolányi János beszélt először az egykéről – egy 1927. december 14-i estén –, s ezzel egy időben

látott napvilágot Huszár Károlyhoz, a parlament alelnökéhez intézett memoranduma *A hazugság öl* címmel.¹⁸ Ez az írása az egykekérdés első nagy formátumú kifejtése, megelőzve Fülep Lajos és Illyés Gyula e tárgyú, a Nyugatban megjelent munkáit. Kodolányi az egyke kapcsán pontos és lesújtó képet rajzolt a parasztság gazdasági, politikai, szociális és morális állapotáról. Az egyke okát két alapvető tényezőben határozta meg. Egyfelől az anyagi-gazdasági megnyomorodásban: „...ahol a lakosság földműveléssel foglalkozik, ott az egyke gazdasági oka a föld szaporításának lehetetlensége, ahol a lakosság bérmunkás – és ide sorolhatók a tisztviselők is –, ott az egyke oka a megélhetés lehetetlensége.”¹⁹ A gazdasági okok között tért ki a parasztság történelmi fejlődésének hibájára is, arra, hogy a jobbágyságnak olyan társadalmi rendre kellett áttérnie, amely fenntartotta a feudális földmonopóliumokat, a nagybirtokokat. Ez a gazdasági ellehetetlenülés eredményezte azt, hogy a paraszt inkább elpusztítja gyermekeit – világra sem hozza őket –, csak hogy a földet, amihez hozzászerezni nem tud, egységben megtarthassa. A másik összetevőjét lélektani okban fedezte fel, a parasztság érzésvilága a válság súlyos jeleit mutatta: „Destruálja a hazugság, a hipokrizis, a kétszínűség mérhetetlen elharapózása. Destruálja, hogy nem mutatkozik annak, ami, hanem annak kell látszania, amit elvárnak vagy megkövetelnek tőle. [...] Destruálja egész egyszerűen az, hogy ősi demokratikus, patriarkális társadalmi életében minduntalan felsőbb hatalmak avatkoznak, mégpedig rendszeresen az erőszak képében.”²⁰ A parasztság morális züllését tehát nem alkati adottságában kell keresnünk, hanem a társadalmi környezet, az életüktől idegen rendszer káros hatásában. Rombolóan hat rájuk, hogy kétszínű magatartásra kényszerítik, hogy a hangoztatott szabadságjogokat sem élvezhetik, hogy a morális parancsok csak rá kötelezőek – írta Kodolányi. Az egykét átfogó, a társadalom minden területére kiterjedő reform számolhatja fel, vallotta Kodolányi, s a programba tartozónak vélte az új örökösödési törvény megalkotását, amely a gyorsan szaporodó családok kezébe juttatná a földet.

Borbándiék kutatási eredményei igazolták elődeik megállapításait, megdöbrentő – ahogy fogalmazott: „leverő” – volt „a kép, amelyet kaptunk”. Az anyakönyvek szörnyű pusztulásáról, a nemzeti öngyilkosság, a kilátástalanság és a nyomorúság elleni e drámai tiltakozásáról, vagy ahogy Kovács Imre fogalmazott, a parasztság néma forradalmáról adtak hírt.²¹ A gyűjtött anyagot már nem tudták a háború miatt megjelentetni, a szövetség 1942-es *Széchenyi-évkönyvében* csak a tanulmányút egy-két részeredménye jelenhetett meg, azok is erősen csonkított formában. A fontosabb írások a cenzúra áldozatául estek, így Borbándinak az egykéről szóló tanulmánya is. A szövetség ezekben az években egy sor falukutató utat szervezett, jártak Cegléden²² és a Csepel-szigeten, Makádon, a Tiszántúlon, sőt Erdélyben is, de a feldolgozások már nem láthattak napvilágot, esetleg a kéziratokat olvasták nagy lelkesedésekkel. Borbándi úgy vélte, 1945 előtt ők voltak „az utolsó falukutatók”.²³

Ahogy az Amerikában, úgy a Széchenyi Szövetségben is aktív szerepet vállalt kulturális alelnökként előadások rendezésével és tartásával. Egy előadás-sorozatukról a sajtó is hírt adott: „*Nép és szellem*” címmel első alkalommal a Kecskeméti utcai helyiségükben,²⁴ 1941. novemberében Borbándi Gyula, Kiss Imre, majd Eszes István adott elő, utóbbi a magyar munkásságról.²⁵ Ugyanezen rendezvénysorozat keretében decemberben Borbándi kutatási témájáról az *Egyke az Ormánságban* címmel tartott előadást.

•

Ebből az időszakából Borbándi két jelentősebb tanulmányát ismerjük. Az első az Országos Széchenyi Szövetség 1942. évi tavaszi pályázatán II. díjat nyert (első díjat nem adtak ki) pályamű, *Az amerikai kivándorlás* című, amely a szövetség 1942. évi évkönyvében jelent meg, majd később különnyomatként is napvilágot látott. A tanulmány időben visszatekintett a 17–18. századig, térben pedig egész Európára figyelt. Egyik legfontosabb megállapítását így foglalta össze: „Európa országai szívesen engedték el ezeket az embereket; így diktálta a liberális gondolkodás. Amerika pedig szívesen fogadta be őket. A fiatal köztársaság örömmel adott hazát az új bevándorlóknak, mert saját megerősödését és fejlődését óhajtotta így biztosítani.”²⁶ Írásában feldolgozta az amerikai kivándorlás legfontosabb korszakait, idézte a nemzetközi statisztikai adatokat, és természetesen a magyarországi kivándorlás nyomait is kutatta, amelyet alapvetően a jobbágyfelszabadítás rendszertelenségének és megalapozatlanságának következményeként kezelt. „A mindinkább növekvő nagybirtok

elzárta a fejlődést a magyar parasztság előtt.”²⁷ Rámutatott, hogy a magyar államvezetés tisztában volt az agrárviszonyokban rejlő tömeges kivándorlás okával, de érdemi intézkedéseket ennek ellenére nem tett. Emellett nem érezve és nem a faji különbségtétel okán, de arra is rávilágított, hogy a zsidóság nagyszámú befogadása még színesebbé tette az ország amúgy is sokszínű képét, az égető nemzetiségi probléma mellé odakerült a zsidókérdés is. „Az ezeken való évtizedes rágódás aztán elvonta nemcsak az államvezetésnek, hanem a magyar társadalom irányító rétegeinek is a figyelmét a többi nagy kérdéstről. Ezért maradt szemérmetlenül elhagyatva a magyar munkásság, odadobva prédául az idegen imperializmusnak. Így maradt minden támogatás nélkül és gazdasági segítség nélkül a magyar parasztság. Engedték belezúlni az egyikébe és a szektába.”²⁸

A tanulmány az amerikai magyarok számának térségenkénti alakulását is feldolgozta, s felhívta a figyelmet arra is, hogy az Amerikában élő hatszázezer fő a legnagyobb Magyarországon kívül élő magyar népesség. S ha ez így van, rögtön felmerült benne a kérdés, mit is lehetne tenni annak érdekében, hogy az amerikai magyarságot megőrizzük magyarnak. Már a tanulmány írásának pillanatában azon gondolkodott, hogy a háború után hogyan lenne lehetséges az amerikai magyarságot megszervezni, egyesületekbe tömöríteni, hogyan lehetne a közép- és felső osztályba jutott magyarokat a magyar munkássággal összekapcsolni, és hogy különös gondot kellene fordítani a kivándorolt magyarság kulturális fejlődésére. Ma már megmosolyogtató tanulmányának az a felvetése, amelyben annak a lehetőségét vizsgálja, hogyan lehetne elősegíteni az amerikai magyarok „visszavándorlását”, olyan feltételeket teremteni, amelyek biztos megélhetést nyújtanának az anyaországba hazatérő kivándoroltaknak. Későbbi sorsát ismerve a mosolygás mellett megdöbbenő is ezeket a sorait és aggodalmait olvasni, hiszen kényszerű menekülését követően egész életét a magyarság szellemi-kulturális javai megőrzésének, életben tartásának, gyarapításának szentelte, s ekkor még senki sem gondolhatta, hogy tulajdonképpen ön maga számára fogalmazott meg javaslatokat.

A másik említendő írása *A magyar munkásság a változás küszöbén* című tanulmánya. Bár a tényfeltáró irodalom, a szociográfiai kutatások középpontjában a falu és a szegényparasztság állt, a népi mozgalomban kísérletek történtek a városi élet és a munkásság helyzetének feltérképezésére is, amelyek ugyanolyan pontosan tárták fel e társadalmi réteg szellemi-gazdasági nyomorát és türehetetlen jogfosztottságát, kiszolgáltatottságát, mint a szegényparasztság helyzetéről tudósító írások, könyvek. A legjelentősebb ezek közül talán Németh László *A Medve utcai polgári*²⁹ című, iskolaorvosként írt városszociológiai kötete, amelyben a vízvárosi iskola és tanulói szociográfiai leírását adta. De ide sorolható Féja Géza a Budapest külvárosai – így Budafokon, Rákoscsabán, Pestszenterzsébeten – élők körülményeivel foglalkozó írásai is,³⁰ vagy az öregcserkészethez köthető, Fodor Ferenc, Szabó Zoltán, majd később Kovács Imre által szerkesztett a Fialat Magyarság lap köré tömörülő Fialat Magyarság Szociográfiai Munkaközösség, így például Boldizsár Iván munkái is.³¹ Másodikként említett tanulmánya ezek sorába illeszkedik, s ezért falukutató munkái mellett különös jelentőséggel bír.

Írásában a második világháború utáni helyzetre történő felkészülést vázolta fel, annak a teljes társadalmi egység megteremtésének igényét, amely nemcsak a szegényparasztságot, hanem a munkásságot is „beemeli az állam életébe”.³² Helyzetértékelését a személyes érintettség hitelességével, másfelől a kereszténység elveinek figyelembevételével végezte, a liberális eszmék hibáira mutatva ebben a kérdésben. E ponton nem mehetünk el azon tény mellett, hogy Bibó István évtizedekkel később, 1978-ban a Borbándihoz írt, monográfiáját értékelő írásában szinte szó szerint a Borbándi által 1942-ben leírt gondolatokkal egyezően foglalta össze a népiség eszmeiségét: „A liberalizmus egyenlőséget, szabadságot és testvériséget hirdetett. Nem vette észre azonban, hogy az egyenlőség és a szabadság ellenkező irányú fogalmak. A teljes egyenlőség a szabadság bizonyos fokú megnyirbálásának feltétele, a teljes szabadság pedig egyenlőtlenséget teremt, mert a szabadsággal hihetetlen módon vissza lehet élni a gyengébbek és lelkiismeretesebbek kárára.”³³ Helyzetértékelésének erkölcsi alaptételét Prohászka Ottokár püspöktől vett gondolattal támasztotta alá: „A modern szegénység bűn, igazságtalanság, mely az égbe kiált. Ez a szegénység a 7. parancsolatot lábbal tipró szociális rendből való. Az emberek szegények, mert kifosztották őket, kevesek elrabolják milliók keresményét.”³⁴ Tévtűnek tartotta a szociáldemokrata mozgalmakat is, amelyek éppúgy kizsákmányolóivá váltak a munkásságnak, mint a nagytőke, éppúgy zsarnokság alatt tartották, elzárták előle a magyar szellem legjobbait, s szembeállította a munkásságot a magyar hagyományokkal.

Borbándi – a történelem ismeretében mi már könnyen mondhatjuk – naiv és idealista módon, de elvileg egyáltalán nem minden alap nélkül a munkásság egy újfajta szocializmusát jövendölte. „Az új szocializmus most születik meg. [...] A szociáldemokrácia helyét elfoglalja majd egy új szellemi arcú, a nemzeti sajátosságokhoz jobban alkalmazkodó szocializmus, amely megadja az emberiségnek azt, amit a szociáldemokraták elmulasztottak megadni. [...] Kodolányi Jánossal együtt mondjuk azt, hogy nem a szocializmus testére szabott magyarságot akarunk, hanem a magyarság testére szabott szocializmust.”³⁵ Az idézett részből jól érzékelhető Kodolányi János írásainak és gondolatainak hatása, Kodolányi és Németh László szocializmusfelfogása. Természetesen ez a szocializmus-világkép nem az akkor létező szovjet szocialista berendezkedést vagy a háború utáni közép-európai kommunista diktatúrák világának igenlését jelentette, hanem azt a sajátos magyar elképzelést, amely egyes népi írók világképében kialakult, messze a marxi és liberális-radikális baloldali ideológiáktól, s amely nála egy erős keresztény szociális érzékenységgel is telítődött. Ez a szociális elköteleződés már messze állt akkor is a magyar baloldali gondolkodástól, s ha voltak is kapcsolódási pontjai – Kodolányi kétségtelenül a baloldali eszmék felől érkezett a népi mozgalomhoz, s hosszú ideig baloldali mozgalmakkal is kapcsolatot tartott, olvasóközönsége és a rendőri jelentések is így ismerték –, azok hamar szétszakadtak.³⁶

Írása a munkásság helyzetének bemutatásán keresztül háború előtti világképének, elveinek fontos lenyomata. Legfőbb értékmérőnek mind erkölcsi, mind anyagi és szellemi tekintetben az elévült munkát tekintette, ahogy azt regnumos tanáraitól tanulta. Ugyanakkor a női munkát a kapitalizmus legnagyobb bűneként kezelte, amely elvonta a feleséget a családtól, s ezért az apa családfenntartó szerepét és lehetőségének biztosítását tartotta fontosnak. „A munkajog egész területét törvénnyel kell szabályozni. A kiszolgáltatottság és a jogfosztottság ellenszereként meg kell alkotni az egységes, világos és minden viszonyt szabályozó Magyar Munkáskódexet, a magyar »Carta del lavoro«-t.”³⁷ A szakszervezetek helyét át kell venniük egy sajátos magyar munkásszervezetnek, amely pártpolitika-mentes érdekvédelmet biztosít. „»Szociális igazság nélkül nincs magyarság, magyarság nélkül nincs szociális igazság Magyarországon. A magyarság megújrodása elsősorban szociális megújítást jelentett« – idézte az írás zárásaként Szabó Dezső szavait.³⁸

•

A falukutató munka mellett a szövetség legjelentősebb kezdeményezése, az Egyesületközi Együttműködéssel (EKE) karöltve, az „Él az örök magyar szellem” című irodalmi és kulturális rendezvény volt 1941 júniusában a Városi Színházban, amelynek rendezésében kulturális alelnökként jelentős szerepet vállalt. Megnyitó beszédet Kodolányi János mondott, a népi irodalom akkor emblemikus alakjai, Erdélyi József és Sinka István verseiből adott elő, Veres Péter és Darvas József tartott előadást, Illyés, József Attila és természetesen az elmaradhatatlan Szabó Dezső írásait színészek tolmácsolták. S az est legmaradandóbb pillanata Németh László fellépése volt, a *Debreceni Kátéval*, amelyet a szemtanú Borbándi így örökített meg: „A Városi Színház ünnepi közönségére leírhatatlan hatást tett. A felolvasás után olyan frenetikus taps tört ki, amilyent írói esteken nemigen tapasztaltam.”³⁹ Ahogy később visszaemlékezett, 1938 és 1942 között majd minden budapesti előadóesten ott volt, amelyen Németh László beszélt.⁴⁰

Egy évvel később az Operában került sor a következő est megrendezésére, Karácsony Sándor, Kodolányi János, Veres Péter, Gombos Gyula, Móricz Zsigmond, Szabó Lőrinc részvételével. A harmadik és az utolsó este is az Operában került sor, Juhász Géza és Németh László a kisebbségi sorsról tartott előadásával, Gulyás Pál, Erdélyi, Sinka, Szabó Lőrinc verseivel, Tamási Áron novellájával. „Az »Él az örök magyar szellem« évi irodalmi seregszemléi hűen tükrözték azt a hangulatot és légkört, amely az EKE tagegyesületeiben uralkodott. A hitlerizmus ellen a függetlenség és önállóság melletti állásfoglalással, valamint a magyar nemzeti sajátosságok és hagyományok fokozott ápolásával tüntettek. A népiség melletti kiállás egyenlő volt az elutasításával mindannak, ami a náci-barát politikát és a nemzetiszocialista ideológiát jellemezte.”⁴¹

A társadalom legnagyobb tömegének, a parasztságnak a politikai-szellemi életben a múlt század húszas–harmincas éveiben nem voltak képviselői. Ahogy a polgárságnak, az arisztokráciának, a munkásságnak létezett értelmisége, úgy ez a társadalmi réteg akkoriban még nem vetette fel színre szellemi nemességét. A népi mozgalom történeti kialakulásának egyik feltételét a paraszti

értelmiség megjelenése jelentette, akik képesek voltak felmérni sorstársaik helyzetét, s azt a társadalom színe előtt képviselni, elősegítve ezzel a paraszti tömegek öntudatosodását. „Az a szenzáció történt meg a Horthy-korszak legsötétebb éveiben, hogy elismerten magas szinten, a magyar és az európai szellemi élet kötelező színvonalán a paraszti értelmiség néhány képviselője jelentkezett, akik a parasztság problémáit vetették fel, és megoldásukért méltóképpen szálltak síkra.”⁴² Míg a munkásság öntudatoságát egy kész, kívülről átvett minta segítette, addig itt egy olyan értelmiség lépett színre, amely az organikus, belső fejlődés értékeire támaszkodott. E réteg ereje önmagában azonban nem volt elegendő a széles paraszti tömegek öntudatra keltéséhez, s hogy ezt a szellemi-politikai életben tudatosítsa, hogy a népi szemlélet a köztudatban tényleges hatást fejthessen ki, munkájához szövetségre lelt a középosztály értelmiségének azon részében, akik szakítottak osztályuk hagyományos nézeteivel és a „szellemi fejlődés új perspektíváit nyitották meg”.⁴³ A paraszti értelmiség – Erdélyi, Veres Péter, Sinka, Erdei, Kovács Imre – szoros kapcsolatot talált a középosztály ezen részével – Németh László, Féja Géza, Szabó Zoltán, Kodolányi János –, s ez az összefogás teremtetten meg a népi mozgalom, a népi eszme születésének lehetőségét. Borbándi Gyula élete és sorsa az e társadalmi kiszolgáltatottságból történő kitörés példája.

Ezen társadalmi csoportok és nézetek egymásra találását segítette a konzervatív, az uralkodó elithez tartozó egy-két kiemelkedő kiválóság, Teleki Pál vagy éppen Szekfű Gyula, aki tartotta magát a *Harmadik nemzedék és ami utána következik* című munkájában 1934 elején leírt soraihoz: „...munkánkat az ifjúság tovább folytatja és szét fogja vinni az egész nemzettestben; hogy a közöny nem örök; hogy nép és hagyomány, magas- és mélykultúra szintézise nem álom, hanem megvalósuló szükségszerűség; hogy a formalizmus uralmára eljön, már itt is van az új spiritualizmus nemzedéke, mely eltávolodva mozdulatlanság és forradalom egykép veszedelmes pólusaitól, nemcsak szóban és retorikában, de léleklében és alkotásban is visszatér Széchenyi István örök magyar programjához: reform és konzerválás, újítás és hagyomány szintéziséhez, a magyarább magyarsághoz. Talán nem illúzió, nem vétkes illúzió ez: hinni a jövőben és az ifjúságban.”⁴⁴ Szekfű alapító szerkesztőként és a Harmadik Nemzedék szerzőjeként ebben a fiatal generációban ismerte fel a jövő zálogát, s ennek az ifjúságnak a legkiválóbbjait hívta a konzervatív Magyarország egyik szellemi bázisaként működő Magyar Szemle folyóirathoz szerzőnek, Kovács Imre mellett Szabó Zoltánt, Kerék Mihályt vagy éppen Keresztury Dezsőt. Borbándi eszmei és politikai útkeresésében, kitörésében, közéleti szerepvállalásában ehhez az útkereszteződéshez jutott el. Ő is középen, a jobb- és a baloldal között kereste az igazságot, abban a harmadik oldalon vagy harmadik úton, amelynek eszmei megalapozóját Németh Lászlóban, Kodolányi Jánosban és Kovács Imrében találta meg.

Későbbi munkáiban – nemcsak alakítója, de első tudományos igényű és léptékű feldolgozója is a mozgalomnak – az 1928–29-es éveket jelölte meg mint a népi mozgalom kezdő időpontját: „Mettől számíthatjuk a népi írói mozgalmat? Ha abból indulunk ki, hogy mikor váltak láthatóvá a körvonalai, mikortól kezdték használni rendszeresen a *népi* jelzót ez írói csoporttal kapcsolatban, és annak tagjai mikor kezdtek fellépni közösen, akkor mindenképpen 1928 tavasza és 1929 tavasza – tehát Németh László két említett cikke [*Népiesség és népiség; Nép és író* – P. B.] és a Bartha Miklós Társaságban⁴⁵ való közös szereplésük – közötti esztendőre tehető a kezdet.”⁴⁶ Borbándi tehát a BMT tevékenységéhez kötötte a mozgalom kezdetét, ahol az az írói csoport, irányzat lépett színre, amelyet a parasztság sorsa iránt érzett felelősség tartott össze, s amelynek tagjai az Ady, Móricz, Szabó Dezső, később Kodály és Bartók neve által fémjelzett szellemi hagyományokat követték. Akiknek véleménye szerint a művészet, különösen az irodalom, „tudatosító, eszméltető és cselekvésre készítő lehetőségei révén a nemzeti közösség felemelésének eszköze lehet”.⁴⁷ A népi mozgalom és eszme születésének időpontját és feltételeit illetően tehát: a BMT tevékenységének fellendülése, a társasághoz szorosan kapcsolódó, Bajcsy-Zsilinszky és Féja Géza által szerkesztett Előörs tudatos szerepvállalása. Lackó Miklós így foglalja össze az irodalomban, a szellemi életben ekkor kialakult, Borbándi által is vázolt, kettős folyamatot: „Miközben az irodalom az úgynevezett »új realizmus« jegyében egységesül, ugyanakkor az írói tábor világnézetileg, ideológiailag új formában kezd polarizálódni. Ennek legfontosabb jelensége a – jobb szó híján – népi mozgalomnak nevezett csoportosulás kezdődő kialakulása. Az irodalmi életben fellendülő nemzedéki tömörülés jelszava a '20-as évek végétől a formálódó népi mozgalom jelszava.”⁴⁸

1942 tavaszán megírta és megvédte doktori disszertációját a magyarországi születésszabályozás és a születések visszaesésének szociográfiájáról, amely téma amúgy is közel esett addigi falukutató munkájához. Júniusban doktorrá avatták, s avatása után Erdélyben töltötte nyári szünetének két hetét.

•

Az egyetem elvégzését követően haladéktalanul behívták katonának Zilahra, a 102. gépkocsizó neheztüzérséghez. Katonai szolgálata miatt, bár meghívót kapott Püskiéktől, nem vehetett részt az 1943-as Szárszói Találkozón. 1944 áprilisában egységét a frontra vezényelték, az Uzsoki-szorosnál hagyták el Magyarország területét. Frontszolgálatát felderítő tisztként teljesítette, közvetlenül a tűzvonalban.⁴⁹

Egy téli felkészülés budapesti útja alkalmával találkozhatott szüleivel is, utolsó estéjén apjával költözték el vacsorájukat, majd visszaindult a frontra. Édesapját ekkor látta utoljára, néhány nappal később az újpesti hajógyárban történt gázrobbanásnál életét veszítette. Temetésére ugyan elengedték, de a háborús viszonyok miatt csak késve ért haza. Október 15-én kellett volna visszaindulnia egységéhez, de a sikertelen kiugrási kísérlet miatt már nem engedték vonatra szállni. Később visszatérve egységéhez, a Felvidéken a frontvonal változásával együtt haladtak, Besztercebányán, Liptószentmiklóson szolgált. 1945. március 15-én, már túl a történelmi Magyarország határain, egységét szovjet támadás érte, a lövegnél, ahol harcolt, találatot kapott, mindkét lába megsérült. Bár járni nem tudott, a műtete sikeres volt. A hadikórházzal együtt menekült napról napra, legvégül Thüringiában, a greizi magyar hadikórházban állapodott meg, amelyet végül az amerikai szövetséges csapatok foglaltak el. Gyógyulását követően, attól tartva, hogy a kórházból elbocsájtva amerikai hadifogolytáborba kerül, három társával megszökött, hogy Magyarország felé vegyék az irányt. Regensburgon keresztül Passauiig jutottak, ahol azonban egy amerikai ellenőrző ponton elfogták őket, és egy ipartelepen berendezett táborba szállították. A táborban társaival,⁵⁰ nem tagadva meg önmagát, újságot indítottak Hazafelé címmel. A naponta nyolc-tíz lap terjedelemben megjelenő újságban minden magyar vonatkozású értesülést közzétettek, német és angol nyelvű rádióhírekből, amerikai katonai újságokból tájékozódva. Feltehetően 1945-ben ez volt az első magyar újság külföldön. A lap augusztus közepéig jelent meg. Innen Bécsen és Sopronon keresztül, az igazolás után érkezett haza Budapestre, a Podmaniczky utcai lakásba, 1945. augusztus 24-én. Az épen maradt házban édesanyja nyitott ajtót, s ekkor még nem sejtette, hogy „majd három és fél év múlva a történelem ismét oda kényszerít, ahonnan most megérkeztem”.⁵¹

JEGYZETEK

¹ Lásd erről részletesen: BORBÁNDI Gyula, *Utam a népi mozgalomhoz*, Hitel, 2003/6.

² BORBÁNDI Gyula, *Két világban. Életem és pályám*, Európa, Budapest, 2003, 56.

³ SZABÓ Dezső, *Új magyar ideológia felé – A magyar paraszt*, Élet és Irodalom, 1923. július, 20.

⁴ Kovács Imre, *A Márciusi Front*, Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Kör, New Brunswick, 1980, 21.

⁵ NÉMETH László, *Szabó Dezső*, Erdélyi Helikon, 1928. december, 577.

⁶ Olyan korszakos jelentőségű tanárai voltak, mint Tomcsányi Móric közjogi, Moór Gyula jogfilozófiai, Szladits Károly és Kolosváry Bálint magánjogi, Kuncz Ödön kereskedelmi jogi, Angyal Pál büntetőjogi, Nizsalovszky Endre polgári törvénykezési jogi, Magyary Zoltán közigazgatási jogi professzorok.

⁷ BIBÓ István, *Levél Borbándi Gyulához*, 1978. június, MTA Kézirattár. Ms 5115/92., <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/457.html>

⁸ Az Americana vallási alapon szerveződött, a katolikus egyetemistákat és főiskolásokat fogta egybe, és a korszakot jellemző korporatív rendszerben, fakultásokként épült föl. A szervezetet sok másikkal egyetemben Rajk László belügyminiszter oszlatta fel a háború után.

⁹ *Americana*, Nemzeti Újság, 1940. december 17., 10. (Arcanum Digitális Tudománytár, <https://adtplus.arcanum.hu/hu>)

¹⁰ *Americana*, Nemzeti Újság, 1941. október 5., 12.

¹¹ *Americana*, Nemzeti Újság, 1942. március 8., 10.

¹² Az 1905-ben alapított szövetséget azzal a céllal szervezték meg, hogy a századelő baloldali orientációjú diákszervezeteinek, így például a Galilei Körnek ellensúlyt állítsanak, a keresztény, nemzeti szemléletet, a hagyományok ápolását erősítsék az egyetemi és főiskolai diákságban.

- ¹³ BORBÁNDI, *Két világban... i. m.*, 77.
- ¹⁴ *Uo.*
- ¹⁵ KODOLÁNYI János, *A magyar intellektuális ifjúság*, Századunk, 1930, 274.
- ¹⁶ A csoport tagjai: Gunda Béla, Kovács Imre, Elek Péter, Pócsy Ferenc, Kerényi György, Koczogh Ákos, Karsay Gyula, Hilschler Zoltán, Horváth Sándor.
- ¹⁷ Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt., 1936.
- ¹⁸ KODOLÁNYI János, *A hazugság öl*, Magvető, Budapest, 1987. (Élőszó, 1927/2–3, 49–63.)
- ¹⁹ *Uo.*, 13.
- ²⁰ *Uo.*, 26–27.
- ²¹ BORBÁNDI, *Két világban... i. m.*, 78.
- ²² Lásd pl. NYUJTÓ Ferenc, *A ceglédi tanyavilág = Széchenyi szellemében*, Az Országos Széchenyi Szövetség Kiadása, Budapest, 1942, 145–156. vagy UÓ, *A ceglédi fejfák = Uo.*, 157–162. HALÁSZ Géza, *Kánya község rövid szociográfiája = Uo.*, 163–171.
- ²³ BORBÁNDI Gyula, *Az utolsó falukutatók – Adalék a magyar falukutatás történetéhez*, Új Látóhatár, 1960/2, 159.
- ²⁴ Ebben a helyiségben alakult meg a Magyar Parasztszövetség; a helyiség 1944-ben az ifjúsági ellenállási mozgalom egyik központja volt.
- ²⁵ Esti Újság, 1941. november 14., 4. (Arcanum Digitális Tudománytár, <https://adtplus.arcanum.hu/hu>)
- ²⁶ BORBÁNDI Gyula, *Az amerikai kivándorlás = Széchenyi szellemében... i. m.*, 94.
- ²⁷ *Uo.*, 98.
- ²⁸ *Uo.*, 105.
- ²⁹ Magyar Élet, 1943.
- ³⁰ lásd például FÉJA Géza, *Külvárosi gyermekek sorsa*, Magyarország, 1939. június 14.
- ³¹ BOLDIZSÁR Iván, *A budapesti városszéli-telep*, Katolikus Szemle, (1935): 486.
- ³² BORBÁNDI Gyula, *A magyar munkásság a változás küszöbén = Széchenyi szellemében... i. m.*, 129.
- ³³ *Uo.*, 130–131.
- ³⁴ *Uo.*, 132.
- ³⁵ *Uo.*, 136–137.
- ³⁶ Bár például Kodolányi húszas évek végén megjelent írásai a marxista nézetek hatását is magukon viselték, és cikkei is túlnyomórészt baloldali lapokban láttak napvilágot, szociális radikalizmusa és a falu problémáira való érzékenysége mindig is kitűnt a baloldali körök szektás, egyoldalú világából. Ez a kiválás a következő évtized elején be is következett, csatlakozott a népi mozgalomhoz. Lásd erről Tüskés Tibor, *Kodolányi János*, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Budapest, 1974, 108.
- ³⁷ *Széchenyi szellemében... i. m.*, 140.
- ³⁸ *Uo.*, 141.
- ³⁹ BORBÁNDI Gyula, *A pódiumon*, Új Látóhatár (különszám), 1971. április 18., 249.
- ⁴⁰ *Uo.*, 245.
- ⁴¹ BORBÁNDI, *Két világban... i. m.*, 86.
- ⁴² ERDEI Ferenc, *A népi mozgalom fejlődése*. Akadémiai, 1988, 363.
- ⁴³ *Uo.*, 364.
- ⁴⁴ SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Királyi Magyar Egyetemi nyomda, Budapest, 1938, 505.
- ⁴⁵ A BMT-t 1925-ben alapította egyetemisták és fiatal értelmiségiek szűk csoportja, olyan ifjak, akik a fennálló rend ifjúsági szervezeteibe azoktól lényegesen eltérő nézeteik miatt nem tagolódhattak be. Eszméikre Ady Endre, Móricz Zsigmond és leginkább Szabó Dezső munkássága nyomta rá bélyegét, a magyarság sorsproblémáinak tudományos igényű tisztázását tűzték célul maguk elé. Sorra rendezték vitaestjeiket, szemináriumokat, fórumként teret adva a különböző szellemi-politikai irányzatok képviselőinek. Politikai követeléseik közé tartozott a földreform, az általános és titkos választójog, a politikai demokrácia, a szabadságjogok tisztelete, a paraszttal és munkásokkal szembeni hátrányos megkülönböztetés felszámolása, Kossuth Duna-konföderációs tervének felelevenítése.
- ⁴⁶ BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom*, Püski, New York, 1983, 131.
- ⁴⁷ *Uo.*, 126.
- ⁴⁸ LACKÓ Miklós, *A nemzedéki tömörülésről és szakadásról. Válságok-választások* – Bp. 1975. 20. o.
- ⁴⁹ Első tűzérési bevetését követően – túlélve a szovjet csapatok tűzérési tűzét – a magyar bronz vitézségi éremmel tüntették ki, később a hadiszolgálatért járó tűzkeresztet is megkapta.
- ⁵⁰ Horváth László budapesti jogász doktorral és Rauch Károly Vas megyei fiatalemberrel.
- ⁵¹ BORBÁNDI, *Két világban... i. m.*, 130.

SZARKA TAMÁS, 27 darab kerámiakocka (részletek), 2020